

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Габріелян Андрій Артурович

УДК 159.96].291.5/2-67(2-42)

ЕТИКА ЕРІХА ФРОММА: РЕЛІГІСЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії Рівненського державного гуманітарного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, доцент
Панчук Ірина Іванівна,
завідувач кафедри філософії Рівненського
державного гуманітарного університету

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
Філоненко Олександр Семенович,
доцент кафедри теорії культури і
філософії науки філософського
факультету Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна;

кандидат філософських наук
Матвієнко Ірина Сергіївна,
доцент кафедри філософії та міжнародної
комунікації Національного університету
біоресурсів та природокористування
України.

Захист відбудеться 26 квітня 2021 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 26 березня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Важливість теми релігійної етики як феномену в психоаналітичній теорії Еріха Фромма (1900-1980) визначається тим, що сьогодні перед філософією, релігієзнавством постає досить складне та нагальне завдання переосмислення спадщини багатьох вчених, евристичний потенціал якої варто розкрити по-новому та запровадити у сучасний науковий дискурс.

Останні десятиріччя відзначаються значним зростанням інтересу до різних релігійних систем. З одного боку, в наявності прогрес свободи думки та віросповідання, з іншого – некритичне ставлення до релігійності загалом та до конкретних релігійних доктрин зокрема. Це призвело до однобічного підходу, але вже з протилежних ідеологічних позицій. Тому на сучасному етапі розвитку українського академічного релігієзнавства необхідно не тільки неупереджено аналізувати ті чи інші вчення про релігію, а й, поважаючи право дослідника на альтернативне судження, критично їх оцінювати.

Видається своєчасним звернення до творчості відомого філософа, соціолога, психоаналітика й антрополога Е. Фромма, оскільки його наукова спадщина містить продуктивний аналіз проблем сучасної цивілізації, кризи релігії, пропонує шляхи вдосконалення суспільних відносин на основі ідеалів юдео-християнської традиції та секулярного гуманізму. Релігійні ідеї мислителя можуть сприяти поглибленню розуміння релігійно-культурних процесів, сутності релігійних феноменів, допомогти у комплексному осмисленні місця релігії в сьогоdnішньому українському суспільстві.

Творчість Е. Фромма глибока та багатогранна за можливістю інтерпретацій. У його працях досліджується найширша проблематика – від питань філософської і релігійної антропології та етики до футурологічних проектів суспільного розвитку. «Багатогранність» Фромма як дослідника є головною складністю при систематизації його вчення, при спробах викласти послідовність його ідей, осмислити їх внутрішній зв'язок. Релігія ж є одним з основних предметів дослідження вченого. Його погляди на релігію, психологію релігії мають концептуальний характер і є важливими для їх цілісного розуміння. Недостатня теоретична розробленість релігієзнавчої інтерпретації доробку Еріха Фромма визначає актуальність цього дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено у межах комплексної науково-дослідної роботи кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету за науковими темами «Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу» (реєстраційний номер 014U000085) та «Філософія в структурі сучасного соціогуманітарного знання» (реєстраційний номер 0116U007100).

Метою дослідження є релігієзнавче вивчення соціальних та етичних проблем у творчості Е. Фромма.

Для здійснення поставленої мети необхідно вирішити такі основні дослідницькі завдання:

- представити основні релігійні концепції Е. Фромма;
- визначити розуміння «духовного суспільства» за Е. Фроммом;

- охарактеризувати феномен «деструктивності» з позицій релігійних поглядів Е. Фромма;
- дослідити розуміння феномену «свободи» в релігійній концепції Е. Фромма;
- висвітлити основні етичні домінанти вчення німецько-американського мислителя;
- простежити розвиток релігійних поглядів Фромма на людську «деструктивність» у сучасному суспільстві;
- проаналізувати внесок релігійних поглядів Е. Фромма в становленні сучасної гуманістичної етики;
- виявити теоретичний потенціал ідей «цілісності» людини, що трактував Е.Фромм як встановлення відносин людини до природи, Бога, світу та інших людей;
- витлумачити значення та обмеженість Фроммової концепції «соціального характеру» в релігієзнавчому ключі;
- розкрити внесок Е. Фромма та його гуманістичного психоаналізу в сучасну релігійну етику;
- осмислити розуміння «духовності» видатного неофрейдиста відповідно до викликів сьогодення;
- проаналізувати теорію психології релігії Е.Фромма.

Об'єктом дослідження є етична система Е. Фромма.

Предметом дослідження є богословські та релігієзнавчі ідеї етичної системи Е. Фромма.

Теоретико-методологічна база. В роботі використовувалися порівняльний, системний, комплексний, герменевтичний методи дослідження, а також методи аналізу, синтезу та абстракції. Значне місце в розкритті проблем дисертаційного дослідження мав принцип позаконфесійності, який забезпечив цілісне бачення релігійної етики Е. Фромма, дав можливість пролити світло на релігієзнавчий потенціал його гуманістичної етики для сучасного українського суспільства.

Наше дисертаційне дослідження базується на основних засадах наукового аналізу: історизму та релігієзнавчої толерантності. Автор використовував принцип єдності, свідомості та діяльності (свідомість та діяльність релігійної особистості знаходяться у відповідному взаємозв'язку, що утворює їх єдність та навпаки), структурно-функціональний метод (який дав можливість розглядати проблематику релігійної етики Е. Фромма як певну цілісну систему), порівняльний метод (при аналізі сутності християнської етики; при проведенні контекстуального аналізу релігійних поглядів Е. Фромма та їх ролі в гуманістичній етиці; при визначенні релігійних відмінностей у християнській та психоаналітичній етичних традиціях; при визначенні ролі психології релігії та при логічному забезпеченні висновків), історичний метод (при дослідженні генези, становлення та подальшого розвитку релігійної етики в гуманістичному психоаналізі Фромма), метод розвитку (де психіка релігійної особистості може бути правильно зрозумілою, якщо вона розглядається як продукт розвитку та результат діяльності), метод детермінізму (психіка релігійної особистості визначається та змінюється за образом життя) та біографічний метод (аналіз продуктів діяльності та творчої спадщини Е. Фромма).

При роботі з першоджерелами (тексти Фромма, психологів та релігієзнавців, богословів та інших провідних дослідників) використано описовий та герменевтичний методи не лише як засоби тлумачення конкретних текстів, а й релігієзнавчих дискурсів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше здійснено релігієзнавчий аналіз етики Е. Фромма та виокремлено її сутнісні особливості у контексті сучасних релігійних проблем й актуальних богословських тем.

Наукова новизна сформульована в таких узагальнених положеннях, що виносяться на захист:

вперше:

- була розглянута етико-гуманістична проблематика творчості Е. Фромма крізь призму комплексного релігієзнавчого аналізу, заснованого на гуманістичній психології, екзистенціальній та гуманістичній філософії. Релігієзнавча методологія представленого дослідження використовується вперше, на відміну від широко апробованих у зарубіжній та українській науці психоаналітичного, історико-порівняльного та герменевтичного методів;

- розкрито семантику смислового діапазону традиційно-класичної релігійної концепції про біблійне «гріхопадіння праотців» не як негативного явища та відпадиння від Бога, але як позитивний феномен і розрив «інцестуозних» зв'язків із Богом, де результатом Е. Фромм вважає продуктивну орієнтацію людства не на Бога, а на себе, яка має своє остаточне завершення в повноцінній духовно та психологічно здоровій особистості;

- переосмислена динаміка низки соціальних процесів та їх рушійних джерел у контексті вчення Е. Фромма, який перебував під сильним впливом соціальних ідей К. Маркса та психоаналітичних постулатів З. Фрейда. Розглядаючи логіку історичних процесів, Е. Фромм виходить із примату економічних, політичних та соціокультурних чинників. Тим часом у реальній історії величезну роль зіграли інші чинники розвитку, зокрема ціннісні, релігійні, культурні та богословські;

- представлено оцінку концепції «здорового суспільства» Е. Фромма не тільки як моделі ідеального суспільного устрою, але й як своєї релігійної програми, в якій враховано весь комплекс необхідних соціальних, економічних, релігійних, богословських, культурних та ідеологічних перетворень, метою яких є гуманізація сучасного суспільства, відтворення такої структури, яка сприяла б «духовній» самореалізації індивіда;

- відзначено, що концепції релігійної етики та психології релігії є значущими частинами психоаналітичної теорії в гуманістичній парадигмі Е. Фромма й органічно пов'язані з соціально-філософськими та богословсько-релігійними уявленнями мислителя, які виступають у якості теоретико-методологічної основи для сучасних релігієзнавчих досліджень. Концепція релігії Фромма служить розбудові та утвердженню гуманістичних ідеалів у сучасному суспільстві, цілям пізнання «духовної» особистості, а також її невід'ємних релігійних потреб. Таким чином, фроммівська інтерпретація релігії й етики має особливе значення та актуальність для сучасного релігієзнавства, оскільки його теоретичні напрацювання можуть стати плідним ґрунтом для вирішення багатьох

«духовних» протиріч та екзистенціальних проблем сучасного українського суспільства.

Уточнено:

– змістовне значення та окреслено релігійну смислову специфіку в психоаналітичній інтерпретації Е. Фромма таких понять: «масова свідомість», «радикальний гуманізм», «соціальний характер», «авторитарна» та «гуманістична» релігії, «духовність суспільства», «деструктивність», «відчуження», «свобода», «активна особистість» і «гуманістичний радикалізм» та ін.;

– визначення «соціального характеру» як ядра структури характеру, що є властивим більшості представників певної культури, або релігійної традиції, відображаючи основні цінності й чесноти певної культури або релігії та здійснюючи постійний вплив у напрямку певної культурної моделі або релігійної системи, що включають у себе відносно стійкі, глибинні, несвідомі характерологічні риси, які пояснюють соціальну поведінку особистості;

– комплексний підхід застосування релігієзнавчого, соціально-психологічного, філософсько-антропологічного та історично-герменевтичного аналізу при поясненні таких феноменів як «ідолопоклонство», «масова свідомість», «соціальний характер», «відчуження», «агресивність», «авторитарність» та ін. Головною відмінністю розглянутих концепцій на підставі релігійних поглядів Е. Фромма стає відмова від трактування вищезазначених явищ у якості первинних біологічних інстинктів та їх розгляд як результату вторинних спотворень людської природи, як продукту релігії, культури та визначеної сукупності соціальних факторів.

Набуло подальшого розвитку:

– дослідження етико-екзистенціальних потреб людини, зокрема було визначено релігійну специфіку в контексті аналізу ірраціональних ідеологічних утворень в основі концепції «соціального характеру», на основі чого було визначено, що для Е. Фромма є характерною психологізація міжособистісних відносин, соціологізація індивідуальних характеристик та релігійних поглядів;

– аналіз першоджерел, творчого та теоретичного доробку провідних науковців та теологів в аспектах окресленої проблематики і персоналії, на основі чого виділено сутнісні особливості етики Е. Фромма у вітчизняному дискурсі релігієзнавчого й філософського осмислення;

– релігієзнавче осмислення етики Е. Фромма, яке може стати «несучою конструкцією» для багатьох наукових досліджень та лягти в основу практичного здійснення проектів розвитку особистості різними релігійними, соціальними та політичними інститутами.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони сприятимуть подальшому осмисленню етичних поглядів Е. Фромма не лише з психологічної або філософської точок зору, але й як особливого предмету релігієзнавчого дослідження творчої спадщини цього автора.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її ідеї та основні положення можуть бути використані при вивченні актуальних проблем етики, в навчальному процесі в лекційних курсах, на семінарських заняттях із релігієзнавства, богослов'я, психології релігії, антропології, філософії,

культурології, етики в світських та богословських вищих навчальних закладах, а також для підготовки відповідних підручників та посібників, експертних матеріалів тощо. Матеріал цього дослідження може бути застосованим при розробці нормативних («Психологія та етика», «Моральна особистість як системний об'єкт та проблеми богословсько-релігійного зростання») та спеціальних курсів («Релігійний та богословський аспекти розуміння неврозів», «Роль релігії в психоаналітичній етіці», «Полісоціальні аномалії релігійної особистості»), факультативів («Релігійно-богословські мотивації поведінки людини в соціумі», «Невротичні стани в релігійних громадах», «Моральний вибір релігійної особистості»), а також сприяти організації процесу виховання.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою, яка представляє ідеї та розробки здобувача, сформульовані ним самостійно заради забезпечення досягнення поставленої мети і вирішення визначених завдань. Використані у тексті дисертації ідеї, гіпотези та думки інших авторів мають відповідні посилання.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні ідеї, тези, положення, та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-теоретичних семінарах та засіданнях кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету. Результати дисертаційної роботи пройшли апробацію під час участі в низці наукових і науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: V Всеукраїнська науково-практична конференція «Релігійні фактори у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (м. Острог, 2014 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій» (м. Тернопіль, 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Глобалізований світ: випробування людського буття» (м. Житомир, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Методології богословських досліджень: проблеми і перспективи» (Київ, 2018 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Єдність православних в Україні: стан, проблеми, шляхи досягнення» (м. Київ, 2019 р.); Міжнародна богословська конференція ««Нове та старе» (Мт. 13:52): традиція та оновлення в богослов'ї, церкві та освіті» (Одеса, 2019 р.); Міжнародна наукова конференція «Україна-Ватикан: контекст конфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні» (м. Івано-Франківськ, 2019 р.).

Публікації. Основний зміст та ключові положення дисертації викладено в 6 наукових статтях, 4 з яких видані в фахових виданнях України, 2 – в іноземних наукових виданнях та 1 в іншому науковому збірнику.

Структура та обсяг цієї дисертаційної роботи й послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження та впливають із поставленої мети та основних завдань. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, п'ятнадцяти підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел й літератури. Повний обсяг роботи становить 246 сторінок, основна частина дисертації – 220 сторінок, список використаної літератури та джерел нараховує 411 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, висвітлені ступінь науково-теоретичної розробленості проблеми, визначено об'єкт та предмет дослідження, окреслено мету та завдання роботи, вказані методологічні основи авторського аналізу, сформульовані положення, що виносяться на захист, виділені елементи їх наукової новизни, показана науково-теоретична й практична значущість роботи та її апробація.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади релігієзнавчого дослідження етики Еріха Фромма» розкривається теоретико-методологічна основа досліджень із проблеми дисертації, аналізуються основні аспекти найбільш значущих праць, розробляється методологічна основа подальшого дослідження, а також розкривається наповненість понять «гуманістична етика», «психологія релігії», «активної особистості», «масової свідомості» з огляду на різноманітність їх осмислення Е. Фроммом.

Підрозділ 1.1. «Етика Е. Фромма в богословських і релігієзнавчих дослідженнях» присвячено аналізу основних текстів із проблеми дослідження розглянуто основні особливості фроммівської етики, виділено її понятійну специфіку та систематизовано погляди основних представників. Зокрема, увагу зосереджено на слабкості релігійних та етичних формул Фромма, більшість з яких є суттєвими, наприклад, його аналіз акту «гріхопадіння праотців», але його критика «релігійного характеру» та «духовної влади» вимагає певного переформулювання та переосмислення. Проте його основний внесок був заклик до відбиття теоретизації суспільних та гуманітарних наук як складової гуманістичного підходу, зокрема релігієзнавства та богослов'я.

У підрозділі 1.2. «Психологія релігії Е. Фромма та її наукова актуальність» відзначається її актуальність для сучасного релігієзнавства. Визнаючи початкову доброту людської природи, він піддає критиці можливість повернення до традиційного релігійного укладу. Обговорюються складні взаємини між психоаналізом та релігією. Відзначається недостатність позицій із цього питання З. Фрейда та К. Г. Юнга. Аналізуються різні функції релігії, проблема лікування душі, ритуалізм, символізм та ідолопоклонство сучасної людини. Е. Фромм робить акцент на психологічній суб'єктивності, пропонуючи ігнорувати онтологічну проблематику, що обмежує можливості його підходу.

У підрозділі 1.3. «Феномен релігії в психоаналітичній теорії Е. Фромма» неспроможним представляється вчення Е. Фромма про існування нерозв'язних екзистенціальних дихотомій. Їх нерозв'язність, на думку вченого, обумовлена тим, що реалізація людських можливостей обмежена фізичною смертю. Було виявлено, що зв'язки, які може встановлювати особа із зовнішнім світом, не є механічними, здатними являти собою якусь закінчену суму. Їх цілісність укладена в їх вільному відтворенні, в динаміці іманентних змін. З цього випливає, що розглядані Е. Фроммом «системи орієнтації та поклоніння», в тому числі й релігійні, є історичними, а не «екзистенціальними». Точніше, їх екзистенціальна обумовленість історична та соціальна.

Підрозділ 1.4. «Специфіка ролі релігії в психоаналітичній етиці Е. Фромма» було виявлено, що релігія як потужний фактор мотивації поведінки індивідів та груп

має величезну креативну силу. Цей креативний потенціал може бути звернений в різні сфери духовного чи матеріального діяльності. Різні релігії здатні ставити особливий креативний вектор людської активності. Він може бути спрямований в сферу релігійного досвіду, інтелектуальної праці, художньої творчості, соціально-економічного чи політичного перетворення реальності та інші сфери життя. В найширшому значенні можна стверджувати, що релігія в розумінні Е. Фромма – це соціальний інститут, область духовного життя, частина культури та глибинне психологічне підґрунтя особистості.

У другому розділі «Релігієзнавчий аналіз головних принципів етики Еріха Фромма» стверджується, що без вирішення проблем цілісності та її етичної природи неможливо вивчити питання про сенс та цінності людського життя, про призначення людини, та суті її духовного світу. Була здійснена спроба зрозуміти в людині співвідношення суспільного та біологічного, індивідуального та соціального, релігійного та духовного, індивідуального та національного передбачає чітку відповідь на питання – якою має бути цілісна та моральна людина.

У підрозділі 2.1. «Богословсько-релігієзнавчий та психоаналітичний підходи до етики» аналізуються точки перетину гуманістичних тенденцій у релігієзнавчому та психоаналітичному підходах до етики. Були відзначені загальні гуманістичні тенденції, в основі яких лежить сприйняття людини як окремої цілісної особистості, цінностями для якої повинні стати саморозвиток, любов, творча самореалізація, свобода та відповідальність. Крім того, це орієнтація на справжнє буття, а не на володіння, у тому числі й в питаннях віри, яка сприймається не як карта з готовими відповідями та рішеннями, а як шлях людини до самої себе й правдивому моральному ідеалу.

У підрозділі 2.2. ««Соціальний характер» у богословсько-релігієзнавчій та соціально-етичній інтерпретаціях» було з'ясовано, що, безумовно, з огляду на те, що «Гуманістичний психоаналіз» Е. Фромма є першою значною спробою соціально-психоаналітичного дослідження та аналізу феномена «соціального характеру», вона не позбавлена низки недоліків, до числа яких можна зарахувати суперечливість деяких даних, тавтологію, обмежену кількість зроблених висновків як із психоаналітичної, етичної, соціологічної, так і з релігієзнавчої точок зору. Проте проведені аналітика та дослідження продемонстрували нові можливості в сучасній соціології і соціальній психології, релігієзнавстві та відкрили дорогу до досліджень як для західних, так і для вітчизняних фахівців. Недолік «гуманістичного психоаналізу» Е. Фромма полягає також у несистемному підході до дослідження «соціального характеру», що не дозволяє розкрити його соціально-психологічний та етичний зміст, простежити релігійну структуру цього явища, його основні елементи, чого, власне, не вдалося до кінця зробити засновнику концепції «соціального характеру» Е. Фромму.

У підрозділі 2.3. «Концепція соціально-етичного “відчуження”» було з'ясовано, що для вирішення проблеми «відчуження», яка впливає з екзистенціальної потреби людини в самоідентифікації, необхідні як внутрішні, особистісні, так і зовнішні, економічні, релігійні та політичні зміни. Усунення протиріччя, що лежить в основі відчуження, можна домогтися шляхом побудови гуманістичного суспільства, заснованого на принципах гуманістичної етики та

нових цінностях. Сучасна цивілізація, на думку Фромма, може відмовитися від зайвої регламентації та стереотипізації людського життя. Норми культури та релігії не повинні бути авторитарними, але повинні давати максимальний простір особистості – творчої та продуктивної. Тільки з встановленням більш гуманного суспільства будуть ліквідовані найбільш нелюдські форми відчуження людини.

У підрозділі 2.4. «*Психолого-етична інтерпретація концепції “активної особистості”*» розглядається фроммівське трактування «активної особистості» в релігієзнавчому ключі, що страждає надмірною розмитістю, при подібному підході поняття «релігія» втрачає будь-яку визначеність та свої інструментальні функції як засіб пізнання. Апеляція до суто психологічної суб'єктивності людини та відхід від онтологічної проблематики робить «активну особистість», пропонувану Е. Фроммом, чимось ефемерним, хоча сам пафос його праць гідний всілякої уваги та поваги, а також є фундаментальним внеском у сучасне релігієзнавство.

Третій розділ «Етично-екзистенціальні протиріччя людського існування у філософії Еріха Фромма» звертається до розгляду екзистенціальних та етичних проблем, але основна увага приділяється висвітленню не соціальних, а психологічних, релігійних та антропологічних аспектів існування людини. Фромм вважає, що психологія повинна бути заснована на антропологічно-філософській та богословсько-релігійній концепції людського існування. Відповідно до цієї установки, досліджується проблему сутності та існування людини. Витоки цього явища можна побачити в філософії Е. Фромма, який в якості суб'єкта ціннісного вибору бачить не Бога, а людину, яка зазіхала на основоположні принципи системи європейської моральності, що базуються на фундаменті християнства.

У підрозділі 3.1. «*Людина та її етична сутність у гуманістичному психоаналізі Е. Фромма*» представлений аналіз фроммівських досліджень, присвячених людині як особистості та її етичній суті в контексті релігії та релігійності. Наукова актуальність поданого підрозділу полягає в обґрунтуванні ролі його концепції в пошуку механізмів синергії гуманістичних моральних цінностей різних релігійних традицій, а також конвергенції релігійної та філософської свідомості як однієї з умов протистояння сучасній кризі духовності. Ідеї Е. Фромма щодо етичних відмінностей між гуманістичними та авторитарними формами релігійності розглядаються в якості продуктивної евристичної і методологічної платформи для оновленої типології доктрин релігійної етики. Дослідження здійснено на дисциплінарному перетині етики, релігійної аксіології, соціології, богослов'я, психології та філософії релігії.

У підрозділі 3.2. «*Особливості гуманістичної інтерпретації феномену “свободи”*» було з'ясовано, що соціально-філософський вимір проблеми «свободи» знаходить чітке вираження в понятті «самовизначення особистості», що стає, в свою чергу, найважливішою категорією системи гуманістичного психоаналізу Е. Фромма. Природа феномена свободи, сутність її трансформації, способи та механізми втечі від неї – ці питання стають предметом рефлексії видатного мислителя. Слідуючи традиції К. Маркса, визнаючи в людині первинність соціального та релігійного, Е. Фромм визначає ключову проблему психології не як розкриття механізму задоволення або фрустрації окремих інстинктивних прагнень, а як позиціонування певного самовизначення. Цілісність прояву самовизначення та реалізація як у

розумовому, так і в емоційному плані дозволяють судити про наявність спонтанної активності особистості – найважливішій умові її позитивної свободи.

Підрозділ 3.3. «Феномен “масової свідомості”», розкриваючи зміст цього явища, доводить, що Фромм спирається на ідеї багатьох гуманістів. Він вважає людину здатною подолати свою жадібність, егоїзм, деструктивні прагнення, релігійний фанатизм, після того людина зможе «бути» замість того, щоб «мати» та «користуватися». На думку Е. Фромма, рух «Радикального гуманізму», який вже існує і в філософському, і в політичному, і в богословсько-релігійному плані, буде активно й широко протистояти дегуманізації та деструктивності, поширених у «масовій свідомості». Вивчення ідей Фромма про деструктивність «масової свідомості» гуманізації сучасного технологічного суспільства є також цікавим, бо ідеї його невичерпні.

Підрозділ 3.4. «Сучасні суспільно-аксіологічні проблеми» присвячено ідеї застосовності поглядів Е. Фромма до сучасних проблем, аналізу основ людського життя, питань, пов'язаних із людською гідністю та особливостями формування світогляду і світовідчуття людини. Характеризуються умови, що впливають на частоту та інтенсивність соціальної взаємодії, рівень конфліктності.

У **четвертому розділі «Ідея “духовності суспільства” як альтернатива його деструктивності в теорії Еріха Фромма»** знайшли своє відображення основні положення концепції «духовної» природи людини, розробленої Е. Фроммом. Був розкритий вплив різних теорій на формування релігійних поглядів мислителя, а також теоретичні основи реформування автентичного психоаналізу. Показана унікальна специфіка релігійних поглядів Е. Фромма на природу «духовності» людини.

Підрозділ 4.1. «Агресія як стан духовності сучасного суспільства» був зроблений теоретичний аналіз агресії в контексті, по-перше, її диференціації на поняття агресивної поведінки й агресивності особистості, по-друге, її деструктивності та конструктивності, по-третє, як актуальний стан духовності сучасного суспільства. Показано, що воно може бути направлено як на заподіяння шкоди іншій людині, так й на подолання перешкод без наміру нашкодити. Розглядається проблема взаємовідносин агресивної поведінки та агресивності особистості в релігійному середовищі. Зроблена спроба відповісти на фундаментальне питання про те, позначає чи одне й те ж поняття агресії різні психічні явища або, навпаки, у різних видів агресії є загальні психологічні та богословсько-релігійні коріння.

У *підрозділі 4.2. «Соціально-етичні норми як механізм регулювання суспільної свідомості»* досліджуються соціальні норми, їх основні функції та роль у формуванні суспільної свідомості, підкреслюється вплив соціальних норм на життя й існування суспільства. Розглядається пов'язане з цим питання про те, чи вільний соціальний суб'єкт у виборі своєї діяльності, чи здатний він до самореалізації та регуляції власного життя, або ж його життєвий шлях жорстко детермінований суспільством і соціальними регуляторами. Соціальні норми як основний механізм суспільства, що забезпечує його цілісність, стабільність й нормальне функціонування, розглядаються як перша умова, яка є необхідною для існування соціальної системи.

У підрозділі 4.3. «*“Гуманістичний радикалізм” та сучасне суспільство*» було виявлено, що реалізація принципу «гуманістичного радикалізму», який відкриває множинні перспективи розвитку багатства людської природи, є орієнтованим на «глобальне мислення». Завдяки зусиллям Е. Фромма, був здійснений науково-теоретичний та соціально-психологічний поворот до антропологічної та релігійної домінант. Ціннісний пріоритет гуманітарних галузей знання з широтою антропологічної проблематики – очевидність сьогоднішнього дня. Філософсько-етичні, соціально-політичні, богословсько-релігійні та психоаналітичні дослідження Е. Фромма, будучи несучою теоретичною конструкцією для багатьох філософських досліджень як у нашій країні, так й за кордоном, можуть бути покладені в основу практичного здійснення проектів творення людини різними соціальними інститутами.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні виявлено специфіку соціокультурних, психологічних, антропологічних, етичних, богословських, релігієзнавчих і філософських досліджень Е. Фромма та закладений у них гуманістичний потенціал. За допомогою порівняльного аналізу методів наукової роботи Е. Фромма та його найближчих сучасників, а також вивченню суспільства майбутнього (П. Сорокін, К. Ясперс, К. Поппер) встановлено специфіку методології Е. Фромма, яка полягає в застосуванні методу психоаналізу при вивченні проблеми взаємодії людини та соціуму. Помітивши, що в основі творчості вченого соціокультурний аналіз, за допомогою його вивчення, розглянуто специфіку досліджень Е. Фроммом взаємодії індивіда та суспільства. Розкриття неявної прогностичної моделі в соціальних розробках вченого з питань майбутнього дозволило зробити висновок про науковий (на відміну від популярного або науково-популярного) підхід Е. Фромма щодо вивчення цих питань, які виявилися у формі культуро-філософських та богословсько-релігійних роздумів про майбутнє.

Розглянувши основні твори Еріха Фромма, присвячені вивченню суспільства, моралі та релігії, людського майбутнього, відзначено, що головними його завданнями була розробка шляхів і способів такої взаємодії людини та суспільства, які сприяли б максимально повній реалізації сутності людини, як у матеріальному або психічному плані, так і в духовному. Ця особливість досліджень вченого висловлювала гуманістичну спрямованість його поглядів та об'єднувала його з усією гуманістичною культуро-філософською традицією.

Дослідження етики Еріха Фромма з релігієзнавчої точки зору є мало розробленою проблемою, саме тому необхідно було врахувати її сутнісні наповнення, на основі чого проаналізовано основні проблеми та окреслено перспективи їх подальшого вивчення. Виходячи з цих засад, обґрунтовано такі основні висновки:

1. На підставі здійсненого дослідження було визначено, що концепцію релігії Еріха Фромма можна назвати гуманістичною. Центром цієї релігії є не сама людина, а її свобода, розвиток та велич розглядаються як головні цінності. В цьому контексті Бог, ритуал, доктринальні чи загально етичні норми відіграють лише другорядну роль. Традиційні релігії, наприклад християнство, містять у своїй етиці

лише частину цих ідей. Релігія, в розумінні Е. Фромма, не має ніякої оцінки, для нього це природна інстинктивна потреба в орієнтації у світі. Повне вираження гуманістичної релігії Е.Фромма вбачає у своїй агностичній світоглядній позиції.

2. На основі аналізу психоаналітичної концепції Е. Фромма «духовності суспільства» було виявлено, що вона є результатом динамічної адаптації людської природи до громадського ладу, але має вплив на ідеологічні явища через «соціальний характер», який не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов, оскільки «соціальний характер» – це результат динамічної адаптації на основі невід’ємних екзистенціальних, психологічних або духовних властивостей людської природи, які закладені біологічно або виникли в ході історії.

3. Виявлено, що роль релігійної етики в гуманістичному психоаналізі Е. Фромма полягає в екзистенціальному орієнтуванні поведінки людини до стану іманентної свідомості. Проблему екзистенції вчений розкривав у термінах певних умов людського існування, де «об’єктивність» явищ навколишньої дійсності залежить від ступеня їх причетності до «справжнього буття». Однак наявність соціального, психологічного, духовного порушення людської природи, визначення причин кризи самосвідомості, порушення гармонії особистості та природи не допускає однозначної інтерпретації його релігійних поглядів у руслі екзистенціалізму.

4. В результаті контекстуального аналізу було доведено, що поняття «релігія» з позицій релігійних поглядів Еріха Фромма розумілося як розділене певною групою мислення, дії та світогляд, що дає можливість індивіду вести осмислене існування та об’єкт для служіння й поклоніння. Під це визначення підпадають не тільки світогляди й етичні установки, де однією з форм особистої релігії Фромма виділяє невроз. При неврозі людина може приймати певні системи цінностей, які суперечать здоровому глузду, та будує своє життя відповідно до них. Таким чином, свою власну релігію може мати будь-яка людина, навіть атеїст.

5. На основі проведеного релігієзнавчого аналізу етико-екзистенціальних проблем у контексті концепції Е. Фромма про «соціальний характер» та ірраціональних ідеологічних утворень було виявлено, що соціологізація індивідуальних характеристик та психологізація міжособистісних відносин є характерною рисою релігійних поглядів Фромма.

6. В результаті проведеного аналізу генези деструкції визначено, що деструкція є своєрідною формою соціалізації: через деіндивідуалізуючу ідентифікацію та формування егоїстичного індивіда з атрофованими психічними і релігійними почуттями, через різні політичні, релігійні та богословські маніпуляторні практики відбувається соціалізація, яка завершується деструкцією людини, крайні прояви якої – комфортність, соціальний садизм, відчуження, злякисна агресія і масова свідомість.

7. Визначено, що гуманістичний психоаналіз Е. Фромма не є загрозою для релігії, якщо індивід залишається в контексті розрізнення між авторитарною та гуманістичною релігією й конформним та «цілющим» напрямками психоаналізу, але сам аналіз релігії не повинен обмежуватися психологічними процесами, на яких заснований релігійний досвід, та шукати умови, що сприяють розвитку

авторитарних і гуманістичних структур, що зумовлюють появу відповідних видів релігійного досвіду.

8. Було визначено, що в християнстві, на відміну від гуманістичного психоаналізу, «відчуженням» можна вважати саме відпадиння від Бога, де людині потрібно не знайти для себе комфортний стан для існування, а повернутися у втрачений раніше первісний стан. Мається на увазі не індивідуальне знання людини, а родову сутність, через яку передається інтуїтивне екзистенціальне «знання» про «споконвічне» і втрачений рай. Релігійне відчуження є природним початком внутрішньої кризи людини, який потім знаходить зовнішнє вираження.

9. Розглянувши соціальні норми людської діяльності та поведінки, було виявлено, що:

- розуміння соціальних норм є не зовсім об'єктивним, оскільки регуляція соціальної та релігійної діяльності є, скоріше, лише однією з функцій соціальної норми;

- соціальні норми вказують, що першоосновою є Бог або матерія, що Земля або Сонце перебувають у центрі Всесвіту, – такі стереотипні норми жодним чином не регулюють релігійну свідомість, людську діяльність та поведінку;

- соціальні норми, що спрямовані на формування певних думок, світогляду, детермінацію свідомості та їх вплив на релігійну свідомість, обстановку в релігійному соціумі й пов'язані з цим тенденції, сильно недооцінюються та є практично не вивченим феноменом;

- проблема збереження суспільної цілісності й органічної впорядкованості релігійних соціумів в інші сфери суспільного життя викликає необхідність подальшого розгляду цих феноменів у релігієзнавчому дискурсі.

Всі попередні дослідження Е. Фромма історії розвитку філософії йшли шляхом абстрагування від особистісних характеристик, властивих конкретній людині. В результаті, риси характеру окремої особистості, її видові особливості зайняли в системах розгляду історії другорядне місце, перетворивши людину з суб'єкта історії в її об'єкт. Психоаналітичний підхід до вивчення взаємовпливу індивіда та соціуму, застосований Е.Фроммом, дозволив повернутися до розгляду людини з точки зору її цілісності та неповторності, основу яких становить трансцендентне начало. Такий підхід сприяв дослідженню людини в контексті навколишнього їй середовища, в умовах взаємодосконалення як людини, так і середовища. Саме завдяки специфіці психоаналітичного методу вивчення соціокультурної та релігійної сфер життя індивіда гуманістика ХХ століття, крім абстрактно-загального принципу дослідження, була доповнена принципом конкретно-особистісним.

Свідомість людини індустріального соціуму витіснила з себе культурологічний контекст у розумінні соціального розвитку. Гуманістичний аспект вивчення руху історії дозволив Е. Фромму досліджувати окремі релігійні та соціальні явища з точки зору їх актуальності в житті людської особистості. Метод психоаналізу, застосований вченим у вивченні соціальних явищ, дозволив йому констатувати ступінь їх відповідності до можливості людської самореалізації. Сукупність соціальних та релігійних явищ Е. Фромм розглядав у їх зв'язку з тією культурною традицією, всередині та на основі якої вони існують. Тому соціально-

філософський і психологічний аспекти розгляду проблем індустріального суспільства в творчості Еріха Фромма частково вийшли на соціокультурний і релігієзнавчий рівні дослідження.

Таким чином, у науково-теоретичному аспекті розробка цієї теми дозволила виявити:

а) закономірність відповідності використання Е. Фроммом форми культуро-філософських роздумів про майбутнє та методу психоаналізу;

б) зв'язок творчості Е. Фромма з культуро-філософською гуманістичною традицією.

Вивчення Е. Фроммом особливостей людини, суспільства та людської моралі, релігії мало ситуативну мотивацію: розвиток міжнародної ситуації в другій половині ХХ століття підвів людство до реальної можливості самознищення цивілізації. Необхідність виходу з цього становища вимагала переосмислення оцінки якості суспільства в сфері його ставлення до людини. В силу того, що властивості особистості, на думку Еріха Фромма, визначають собою властивості соціуму, особистість в її конкретному вираженні розглядалася вченим як головна складова суспільства та культури. Тому інтерес до вивчення конкретної людини визначався можливістю зміни якості соціуму за допомогою зміни рис характеру окремого індивіда. Вплив один на одного соціуму й індивіда розглядався вченим в їх взаємовпливі, при якому індивід, визначаючи собою конкретну культурно-історичну та богословсько-релігійну традиції, за допомогою яких задається парадигму соціального розвитку всього людства.

Серед успіхів Еріха Фромма в соціокультурному, філософсько-антропологічному, етико-психологічному та богословсько-релігієзнавчому аналізах людини, суспільства, моралі та релігії виділено такі:

1. Е. Фромм першим розглянув негативні наслідки, які принцип матеріального володіння завдає психіці та моральності індивіда.

2. Звернув увагу на те, що деструктивна тенденція людського характеру, дегуманізованого суспільством, раціоналізується.

3. Вивів закономірність втрати людиною конструктивних тенденцій свого характеру в разі прийняття індивідом умов існування сучасного суспільства.

4. Зазначив, що духовний розвиток індивіда може входити в непримиренне протиріччя з якістю орієнтації суспільства, тому що останнє нижче першого та містить патологію.

5. Відкрив наявність у суспільстві продуктивного та непродуктивного типів орієнтації характеру людини.

6. Застосував у своїх дослідженнях традиційний психоаналіз та етику в їх взаємовпливі.

7. Відкрив феномен «загальної відчуженості» в сучасному індустріальному суспільстві.

8. Ввів поняття «патології нормальності» та, розкривши його зміст, показав його значимість у поясненні механізму соціокультурного й релігійно-богословського «зомбування».

Майбутнє суспільства, на думку Е. Фромма, представляє інтерес настільки, наскільки воно визначає майбутнє людини. Соціально-психологічне та релігійне

майбутнє є закономірною частиною єдиного історичного процесу, джерелом руху якого вчений вважав необхідність задоволення основних потреб людини – реалізацію її духовної суті, вираженої в певних культурно-історичних типах. Тому всі соціокультурні, богословсько-релігійні та етично-психологічні дослідження Фромма побудовані на основі вивчення історії в межах юдейської та християнської богословських і секулярних гуманістичних традицій.

Концепція етики Е. Фромма не може бути оцінена однозначно. Релігія цікавить філософа, передусім, для цілей розкриття гуманістичного аспекту життя людини та суспільства; чи сприяє вона або перешкоджає розвитку особистості; подоланню відчуженості, самотності та тривоги. Релігійна етика, що розуміється як потреба в системі орієнтації та об'єкті служіння, представляється Фроммом невід'ємною частиною світу особистості. Тому саме релігія виявляється в центрі його уваги при аналізі релігієзнавчої проблематики. Особливе значення в концепції релігійної етики Фромма займають типологія релігії, категорії соціального характеру та суспільного нарцисизму.

Теоретико-методологічною базою концепції релігійної етики Фромма є, передусім, власна моральна філософія, в центрі якої поставлена теорія особистості, а також оригінальна психоаналітична концепція. Специфікою ж його релігійної етики необхідно визнати міждисциплінарний філософсько-психологічний підхід та юдео-християнське богословське трактування релігії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Габрієлян А. А. «Агресія» як стан «духовності». Релігійно-богословський аналіз соціальної етики Еріха Фромма // *Гілея* №147, Київ, 2019, с. 18–23.
2. Габрієлян А. А. Богословсько-релігієзнавчий аналіз феномену «деструктивності» в психоаналітичній філософії Е. Фромма // *Науковий Часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова, Серія 7, Релігієзнавство. Культурологія, Філософія* 41 (54), грудень, Київ, 2019, с. 31-37.
3. Габрієлян А. А. Вплив релігійно-богословських поглядів Еріха Фромма на гуманістичний психоаналіз // *Гілея* №148. Київ, 2019, с. 47–51.
4. Габрієлян А. А. Свобода як мета християнства та гуманістичного психоаналізу Е. Фромма // *Практична філософія*, №4. Київ, 2019 (№74), с. 22-27.

Статті в іноземних наукових фахових виданнях:

5. Nabriielian A. A. Erich Fromm's «humanistic radicalism». Historical occurrence and political activity // *Science Review* 6(23), July 2019, Warsaw, Poland, p. 28-31.
6. Nabriielian A. A. The phenomenon of «mass consciousness» in E. Fromm's philosophy // *World science* № 7(47) Vol. 2, July 2019, Warsaw, Poland, p. 32-35.

Статті в інших наукових збірниках:

7. Габрієлян А. А. Концепція «духовності суспільства» Еріха Фромма як альтернатива соціальній деструктивності // *Молодий Вчений* №8 (72), серпень, Херсон, 2019, с. 172–177.

АНОТАЦІЯ

Габрієлян А. А. Етика Еріха Фромма: релігієзнавчий аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти та науки України. Київ, 2021.

Дисертацію присвячено вивченню етики соціокультурного психоаналітика, гуманістичного філософа й неофрейдиста Е. Фромма в релігієзнавчому ключі. В процесі дослідження були визначені богословсько-релігійні та морально-етичні особливості мислення Еріха Фромма.

Сучасна наука вимагає систематичного та інтегрованого підходу; вона прагне шукати єдність в розрізненнях; ставить під сумнів явне і звичне. Однак тільки підсумовування спеціальних знань для цього не є достатнім. Безліч відомостей самі по собі не мають єдиної осмисленої основи; вони не передбачають наявності чітко окреслених меж, всередині яких полягала б вся сукупність фундаментального знання. Багато дослідників пишуть про те, що людину, її внутрішній світ й «духовність», ціннісні орієнтири та релігійно-богословські погляди необхідно розуміти як певну цілісність. Про значення даного розуміння проблеми говорять більшість, хто звертається до цієї теми. Однак далі загальної констатації ми просуваємося вкрай повільно. Суть справи зазвичай зводиться до заклику комплексного вивчення людини, щоб в результаті міждисциплінарного підходу виробити синтезований, узагальнений, інтегральний погляд на людину.

Творча спадщина Е. Фромма є досить успішною спробою сформуванню суб'єктивно багату, духовну, здорову, цілісну та різнобічну особистість. Він намагається переорієнтувати сучасну людину на осягнення особистої індивідуальності, яка може бути засвідчена тільки етико-екзистенційними, соціально-психологічними та богословсько-релігійними переживаннями індивіда. Автором було проаналізовано теоретико-методологічні напрацювання вчених, які займалися психоаналітичної та етичною проблематикою, виділені специфічні богословсько-релігієзнавчі аспекти в роботах вітчизняних дослідників і висвітлені точки перетину гуманістичних тенденцій у поглядах Е. Фромма та ідей християнства.

У дисертаційній роботі було доведено, що етика Фромма орієнтована на глобальне мислення, в основі якого лежить реалізація принципу релігійного гуманізму, що відкриває множинні перспективи розвитку багатства людської природи. Завдяки його зусиллям, було здійснено грандіозний за своїми масштабами науково-теоретичний, богословсько-релігійний й соціально-психологічний поворот до етичної домінанти. Ціннісний пріоритет гуманітарних галузей знання з широтою релігійної проблематики – очевидність сьогодення.

У запропонованому дослідженні була проведена спроба виявити здорові, справжні потреби людини, які в реальності нерідко заміщаються помилковими, штучними прагненнями. Буття людини, яке передбачає мужність не тільки бути собою, але й бути чесним із самим собою, оточуючими та Богом. Спираючись на власну унікальність, людина вибирає певні шляхи для свого існування, де вельми часто виникають помилкові форми самоотождотчення. Були виділені психологічні механізми: мазохістського, садистського, деструктивного та конформістського

характеру, які стали фундаментом для безлічі типів непродуктивної орієнтації. Людина намагається «мати», «опанувати» й «споживати надміри» на шкоду істинності свого буття. Людина здатна відрікатися від себе як особистості, подібний феномен Фроммом зветься «відчуженням», який, в контексті сучасності, став масовим явищем.

Було з'ясовано, що психологічні дослідження Фромма, будучи несучою теоретичною конструкцією для багатьох філософських соціокультурних й релігієзнавчих досліджень як в нашій країні, так і за кордоном, можуть бути покладені в основу практичного здійснення проектів творення людини різними соціальними й релігійними інституціями. Широта філософських поглядів, діалогічність соціально-психологічного мислення й висока релігійна толерантність Е. Фромма є ціннісною основою об'єднання вчених для подальшої розробки та реалізації його проекту «психоаналітичного гуманізму». Релігієзнавчий аналіз фроммівської етики, з огляду на масштабність та гуманістичну спрямованість, вимагає свого подальшого розвитку, як в науково-дослідній діяльності людини, так й в його повсякденному соціокультурному бутті загалом, підтримує діалогічні відносини зі світом.

Результати запропонованого дисертаційного дослідження можуть бути використані в якості основи для подальших наукових досліджень у сфері релігієзнавства, філософії, богослов'я, етики, психології релігії, антропології, соціології та культурології.

Ключові слова: духовність, суспільство, деструктивність, агресія, інстинктивна сутність, людські пристрасті, соціальна етика, Еріх Фромм, релігієзнавчий аналіз, відчуження, конформізм, авторитарна особистість, гуманізм, інстинктивна сутність, авторитаризм, етика, свобода.

ANNOTATION

Habrielyan A. A. Erich Fromm's Ethics: A Religious Study Investigation. - The Qualification research paper, manuscript.

Dissertation for the degree of the candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.11 – religious studies. – National Pedagogical Dragomanov University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

The dissertation research is devoted to the study of the ethics of the socio-cultural psychoanalyst, humanistic philosopher, and neo-Freudian E. Fromm in a religious vein. In the course of the research, the theological-religious and moral-ethical features of the thinking of Erich Fromm were determined.

Modern science requires a systematic and integrative approach; it seeks to seek unity in the fragmented; calls into question the obvious and the familiar. However, the summation of special knowledge is not enough for this. A lot of information in itself does not have a single meaningful basis; it does not imply the presence of clearly delineated boundaries, within which the entire body of fundamental knowledge would be contained. Many researchers write that a person, his inner world and spirituality, value orientations, and religious and theological views must be understood as certain integrity. The importance of this understanding of the problem is said by most of those who turn to this topic. However, we are moving very slowly beyond the general statement. The essence of

the matter usually comes down to a call for a comprehensive study of a person, to develop a synthesized, generalized, integral view of a person as a result of an interdisciplinary approach.

The creative legacy of E. Fromm is a very successful attempt to form a subjectively rich, spiritual, healthy, holistic, and versatile personality. He tries to reorient the modern man towards the comprehension of personal individuality, which can only be attested by the ethical-existential, socio-psychological, and theological-religious experiences of the individual. The author analyzed the theoretical and methodological developments of scientists who were engaged in psychoanalytic and ethical issues, highlighted specific theological and religious aspects in the works of Russian researchers, and highlighted the intersection points of humanistic tendencies in the views of E. Fromm and the ideas of Christianity.

In the dissertation work, it was proved that Fromm's ethics is focused on global thinking, which is based on the implementation of the principle of religious humanism, which opens up multiple prospects for the development of the wealth of human nature. Thanks to his efforts, a scientific-theoretical, theological-religious, and socio-psychological turn towards an ethical dominant were accomplished on a grand scale. The value priority of the humanitarian branches of knowledge with the breadth of theological and religious problems is the evidence of today.

In the proposed study, an attempt was made to identify healthy, true human needs, which in reality are often replaced by false, artificial desires. Being a person presupposes courage not only to be yourself but also to be honest with yourself, others, and God. Relying on his uniqueness, a person chooses certain paths for his existence, where false forms of self-identification very often arise. Psychological mechanisms were identified: masochistic, sadistic, destructive, and conformist, which became the foundation for many types of unproductive orientation. A person tries to "have", "possess", and "consume beyond measure" to the detriment of the truth of his being. A person can renounce himself as a person, a similar phenomenon Fromm is called "alienation", which, in the context of our time, has become a mass phenomenon.

It was found that Fromm's psychological research, being a supporting theoretical structure for many philosophical socio-cultural and theological-religious studies both in our country and abroad, can be used as the basis for the practical implementation of projects for the creation of a person by various social and religious institutions. The breadth of philosophical views, the dialogic nature of social and psychological thinking, and the high theological and religious tolerance of E. Fromm are the value basis for uniting scientists for the further development and implementation of his project "psychoanalytic humanism". A religious analysis of Fromm's ethics, due to its scale and humanistic orientation, requires its further development, both in the research activities of a person and in his everyday sociocultural life as a whole, which maintains dialogical relations with the world.

The results of the proposed dissertation research can be used as a basis for further scientific research in the field of religious studies, philosophy, theology, ethics, psychology of religion, anthropology, sociology, and cultural studies. The proposed dissertation also examines Fromm's psychology of religion and notes its relevance to modern theology and religious studies. There are difficulties in the relationship between

psychoanalysis and religion. Various phenomena of a religious nature are analyzed and special attention is paid to the specific content of understandings: religious "alienation", the phenomenon of "mass consciousness" in religion, the problem of healing the soul, ritualism, the concept of "authoritarian" and "humanistic" religion, symbolism and "idolatry" of modern man positions of humanistic psychoanalysis Fromm. The fundamental opposite of psychoanalytic and Christian approaches to the study of the moral and ethical nature of human freedom was shown. The main theological and religious characteristics of man in psychoanalytic and Christian teachings are given and compared. Man is presented as the cause of his own alienation. A step has been taken to understand the causal link between alienated labor, its subject, and institutionalized alienation. It has been shown that it is not only reproduced, but also generated by labor, and also involves not only ethical and psychological but also theological and religious material.

Keywords: spirituality, society, destructiveness, aggression, instinctive essence, human passions, social ethics, Erich Fromm, religious analysis, alienation, conformism, authoritarian personality, humanism, instinctive essence, authoritarianism, ethics, freedom.

АННОТАЦИЯ

Габриелян А. А. Этика Эриха Фромма: религиоведческий анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный Педагогический Университет имени М. П. Драгоманова, Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2021.

Диссертационное исследование посвящено изучению этики социокультурного психоаналитика, гуманистического философа и неопрейдиста Э. Фромма в религиоведческом ключе. В процессе исследования были определены богословско-религиозные и морально-этические особенности мышления Эриха Фромма.

Современная наука требует систематического и интегрированного подхода; она стремится искать единство в разрозненном; ставит под сомнение явное и привычное. Однако только суммирование специальных знаний для этого не является достаточным. Множество сведений само по себе не имеет единой осмысленной основы; оно и не предполагает наличия отчетливо очерченных границ, внутри которых заключалась бы вся совокупность фундаментального знания. Многие исследователи пишут о том, что человека, его внутренний мир и «духовность», ценностные ориентиры и религиозно-богословские взгляды необходимо понимать как определенную целостность. О значении данного понимания проблемы говорят большинство, кто обращается к данной теме. Однако дальше общей констатации мы продвигаемся крайне медленно. Суть дела обычно сводится к призыву комплексного изучения человека, чтобы в результате междисциплинарного подхода выработать синтезированный, обобщенный, интегральный взгляд на человека.

Творческое наследие Э. Фромма является весьма успешной попыткой сформировать субъективно богатую, духовную, здоровую, целостную и разностороннюю личность. Он пытается переориентировать современного человека на постижение личной индивидуальности, которые могут быть удостоверены только этико-экзистенциальными, социально-психологическими и богословско-

религиозными переживаниями индивида. Автором были проанализированы теоретико-методологические наработки ученых, которые занимались психоаналитической и этической проблематикой, выделены специфические богословско-религиоведческие аспекты в работах отечественных исследователей и освещены точки пересечения гуманистических тенденций во взглядах Э. Фромма и идей христианства.

В диссертационной работе было доказано, что этика Фромма ориентирована на глобальное мышление, в основу которого лежит реализация принципа религиозного гуманизма, открывающая множественные перспективы развития богатства человеческой природы. Благодаря его усилиям, был совершен грандиозный по своим масштабам научно-теоретический, богословско-религиозный и социально-психологический поворот к этической доминанте. Ценностный приоритет гуманитарных отраслей познания с широтой религиозной проблематики – очевидность сегодняшнего дня.

В предложенном исследовании предпринималась попытка выявить здоровые, истинные потребности человека, которые в реальности нередко замещаются ложными, искусственными вожделениями. Бытие человека, предполагает мужество не только быть собой, но и быть честным с самим собой, окружающими и Богом. Опираясь на собственную уникальность, человек выбирает определенные пути для своего существования, где весьма часто возникают ложные формы само отождествления. Были выделены психологические механизмы: мазохистского, садистского, деструктивного и конформистского характера, которые стали фундаментом для множества типов непродуктивной ориентации. Человек пытается «иметь», «овладевать», и «потреблять сверх меры» в ущерб истинности своего бытия. Человек способен отречься от себя как личности, подобный феномен Фроммом зовется «отчуждением», который, в контексте современности, стал массовым явлением.

Было выяснено, что психологические изыскания Фромма, являясь несущей теоретической конструкцией для многих философских социокультурных и богословско-религиоведческих изысканий как в нашей стране, так и за рубежом, могут быть положены в основу практического осуществления проектов созидания человека различными социальными и религиозными институтами. Широта философских взглядов, диалогичность социально-психологического мышления и высокая религиозная толерантность Э. Фромма являются ценностной основой объединения ученых для дальнейшей разработки и реализации его проекта «психоаналитического гуманизма». Религиоведческий анализ фроммовской этики, в силу масштабности и гуманистической направленности, требует своего дальнейшего развития, как в научно-исследовательской деятельности человека, так и в его повседневном социокультурном бытии в целом, поддерживающем диалогические отношения с миром.

Результаты предложенного диссертационного исследования могут быть использованы в качестве основы для дальнейших научных исследований в сфере религиоведения, философии, богословия, этики, психологии религии, антропологии, социологии и культурологии.

Ключевые слова: духовность, общество, деструктивность, агрессия,

инстинктивная сущность, человеческие страсти, социальная этика, Эрих Фромм, религиозный анализ, отчуждение, конформизм, авторитарная личность, гуманизм, инстинктивная сущность, авторитаризм, этика, свобода.